

et-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE

lûsî'ye göndermede bulunmaktadır. Her iki sözlük tertip bakımından birbirine benzerdir. Ancak *Kitâbü'l-İdrâk*'in sözlük bölümünde madde başları Türkçe olup karşılıkları Arapça'dır; *et-Tuhfe*'de ise madde başları Arapça'dır, karşılıkları Kıpçak Türkçesi'yle veya tarihî Türkmence olarak verilmiştir. *et-Tuhfetü'z-zekiyye* ile *Kitâbü'l-İdrâk*'in dil bilgisi bölümleri büyük ölçüde örtüşmektedir (Özyetgin, s. 57).

et-Tuhfetü'z-zekiyye iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Arapça-Türkçe sözlüktür. Burada Arapça kelimeler ebced harfleri sırasına göre dizilmiş, her harfte önce isimler, ardından fiiller sıralanmıştır. Hemze kısmında da isimler ebced harfleri sırasına dizilmiş olmakla birlikte burada organ isimleri, at renkleri, at koşumu, yeryüzüyle ilgili kavramlar, yiyecekler gibi konu başlıkları yer almakta, fiillerin belirli geçmiş zamanları gösterilmektedir. Sözlük de ebced harflerine göre alfabetik düzenlenmiştir. Eserde yaklaşık 3500 Türkçe kelime yer almaktadır. Gramer bölümü çok kısa olup klasik Arap dil bilgisi ayrımlarına göre Kıpçak Türkçesi'nin isim ve fiille ilgili belli başlı konuları işlenmiştir.

et-Tuhfetü'z-zekiyye üzerine ilk çalışmayı 1902 yılında Şemseddin Sâmî gerçekleştirmiştir (Dağlıoğlu, s. 40, 58; Levend, s. 98). Ağâh Sırrı Levend, Şemseddin Sâmî'nin yaptığı tercümenin müsvedde halinde 212 sayfadan oluştuğunu belirtir. Eseri bilim dünyasına ilk defa Şeyyad Hamza ile ilgili bir makalesinde M. Fuad Köprülü tanıtmıştır (bk. bibl.). İlk önemli araştırma ise Memlük Kıpçakçası üzerindeki çalışmalarıyla bilinen Ananiasz Zajackowski'ye aittir ("Note Complementari sulla lessicografia arabo-turca nell'epoca dello Stato Mamelucco", *Estratto dagli Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli, Nouva Serie*, I, Roma 1940, s. 149-162). *et-Tuhfetü'z-zekiyye*'nin tıpkı basımını T. Halasi-Kun gerçekleştirmiştir (*La langue des kiptchaks d'après un manuscrit arabe d'Istanbul; reproduction photographique*, Budapeşt 1942). Besim Atalay eseri Türkçe'ye çevirerek tıpkı basımıyla birlikte yayımlamış (*et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye*, İstanbul 1945), bu yayın için T. Halasi-Kun önemli iki eleştiri yazısı yazmıştır (bk. bibl.). Hüseyin Hüsameddin Yasar ve Abdullah Âtîf Tüzüner'in Türkçe çevirileriyle T. Halasi-Kun'un Fransızca ve İngilizce çevirileri henüz neşre edilmemiştir. *et-Tuhfetü'z-zekiyye*'yi Özbekistan'da S. M. Muttalibov Özbekçe olarak yayımlamış (*Attuxfatuz Zakiyatı Fil-lugatiit Turkiya [Türkiy Til (Kıpçok Tili)*

Xakida Hoyöb Tuxfa), Taşkent 1968), bu yayını A. Şükürli değerlendirmiştir (bk. bibl.). Eser üzerinde diğer bir araştırma E. I. Fazilov tarafından yapılmıştır ("Zame'anija o Rukopisi i Jazyke At Tuxfa", *Turcologica K Semidesjatiletiju akademika A. N. Kononova*, Leningrad 1976). *Tuhfe* E. I. Fazilov ve M. T. Zijaevoy tarafından Rusça neşredilmiştir (*Izskannij Dar Tjurkskomu Jazyku [Grammatičeskij, traktat XIV v. Na arabskom Jazyke*], Taşkent 1978, E. I. Fazilov ile birlikte). Bu çalışmada eser hakkında geniş bilgi verildikten sonra Rus gramercilik anlayışına göre eserin söz varlığı ve dil bilgisi özellikleri ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Gülhan et-Türk, *et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi* adıyla yüksek lisans tezi yapmıştır (2006, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Şemseddin Sami Bey: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1934, s. 40-58; Ağâh Sırrı Levend, *Şemseddin Sami*, Ankara 1969, s. 98; Ali Fehmi Karamanlioğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994; R. Ermers, *Arabic Grammars of Turkic*, Leiden 1999; *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu* (haz. Müjgân Cunbur v.dğr.), Ankara 1999, s. 234; A. Melek Özyetgin, *Ebû Hayyân: Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fîl: Tarihi Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Ankara 2001, s. 57-59; Mehmed Fuad Köprülü, "Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit, I. Şejîd Hamza", *KCs.A*, I/3 (1922), s. 183-189; a.m.f., Selçuklular Devrinde Anadolu Şairleri, I: Şeyyad Hamza", *TY*, I/1 (1340/1924), s. 27-33; T. Halasi-Kun, "Die mame-luk-kiptchakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul", *KCs.A*, III/1 (1940), s. 77-83; a.m.f., "Philologica I", *DTCFD*, V/1 (1947), s. 1-37; a.m.f., "Philologica II", a.e., VII/2 (1949), s. 415-465; a.m.f., "Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian, I", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, I, Lisse 1975, s. 155-210; a.m.f., "Kipchak Turkic Philology X: The At-Tuhfah and Its Author", a.e., V (1985), s. 167-178; Besim Atalay, "Ettuhfet-üz-Zekiyye Çevirmesi'nin Tenkidi Dolayısıyla", *DTCFD*, VI (1948), s. 87-126; A. Şükürli, "Ob Uzbekskom Perevode, At-Tuxfat-uz-Zakiyya fil-Lugat-it Turkiyya", *ST*, I (1970), s. 100-105; Jale Demirci, "Kıpçak Sözlükleri", *Kebikeç*, sy. 6, Ankara 1988, s. 145-151; Paşa Yavuzarslan, "Türk Dilinin Sözcük Tarihi Açısından Önemli Bir Eser: et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fil-Lügati't-Türkiyye", *TDAY Belleten* 2004/1 (2006), s. 153-162.

PAŞA YAVUZARSLAN

TÛL

(الطول)

Ekvatora dik olarak geçtiği ve kutupları birleştirdiği farzedilen boylam
(bk. ARZ).

TÛL-i EMEL

(bk. EMEL).

TULÇA

Romanya'da tarihi bir nehir liman şehri.

Romanya'nın güneydoğusunda Kuzey Dobruca'da, Tuna'nın delta alanına girenken ayrıldığı üç koldan Hızırilyas (Sfantu Gheorghe) kolunun sağ yakasında bir liman şehri olup bugün Tulcea adıyla bilinir. Osmanlı kaynaklarında Tolçı, Tulça, Tulçı şekillerinde yazılır. Şehir Aegyssus adıyla milâttan önce VII. yüzyılda kuruldu. 9-19 yılları arasında bölgeye sürgün edilen Roma şairi Sulmonalı Publius Ovidius Naso'nun *Epistolae ex Ponto* (Karadeniz mektupları) adlı eserine göre ismini Carpyus Aegyssus adlı bir Daçyalı'dan almıştır. Tulça'nın bulunduğu Dobruca bölgesi Augustus zamanında (m.ö. 27 – m.s. 14) doğrudan Roma'nın idaresine girdi. 47'de Moesia vilâyetine bağlandı. İmparator Diocletianus döneminde (285-305) Tomis (Köstence, Constanta) ve Noviodunum ile (İsakçı, İsakça) birlikte Scythia Minor eyaletine katıldı. Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye bölünmesinin ardından Dobruca bölgesi Aegyssus / Tulça dahil olmak üzere Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde kaldı. Bu hâkimiyet 602 yılındaki büyük Slav istilâsına kadar sürdü. 681'den sonra XIV. yüzyıla kadarki karışık dönemde sırasıyla Bulgarlar, Bizanslılar, Cenevizliler ve Eflaklar burada egemenlik kurdu. 1419'da Dobruca Osmanlı toprakları içine alındı.

Bir Tuna iskelesi şeklinde 1506'dan itibaren daha çok Tolçı adıyla Osmanlı belgelerinde geçmeye başladı. Şehrin kaderi büyük Tuna nehrine bağlıydı. 1530 yılına doğru Tolçı İskelesi ve köyü Kanûni Sultan Süleyman'ın vezîriâzamı Makbul İbrâhim Paşa'nın haslarına dahildi. Silistre sancağının Hırsova kazasına bağlı olan Tulça bu sırada 167 hâne, elli dokuz mücerret (bekâr), on üç bive ile (dul) dışarıdan gelip geçici olarak burada bulunan elli beş hânedan ibaret nüfusa sahipti. Ayrıca iki hâne Çingene bulunuyordu. Bu rakamlara göre iskele etrafında meydana gelen yerleşme yerinde yaklaşık 1500 kişi oturuyordu. Köy halkı iskele hizmetine görevli olduğu için vergi muafiyetine sahipti. İskele önemli bir geçit yeri idi; çobanlık, ırğatlık yapan gruplar sıkça buradan geçiyor, çoğu defa uzun süre ikamet ediyor-

du. İskelenin geliri 56.000 akçe'ye ulaşıyor-
du. II. Selim zamanına ait bir kanunnâ-
mede Tolça İskelesi ve Tolça köyü zikre-
dilmektedir.

XVII. yüzyılda Tuna ve Karadeniz bölge-
lerinin önemi artınca Tulça da ayrı bir ka-
za merkezi haline getirildi. Kâtib Çelebi'-
ye göre Tulça kadılığı İbrâil kadılığı gibi yev-
mî 150 akçelik kazalar içinde yer alıyordu.
İdarî açıdan Silistre-Özi beylerbeyliği
çerçevesinde Silistre sancak beyliğine bağ-
lıydı. XIX. yüzyılda bütün Dobruca bölge-
si gibi Midhat Paşa'nın Tuna vilâyetine da-
hil edildi. Kâtib Çelebi'ye göre İstanbul'-
dan Tulça'ya on dört günde ulaşılıyordu.
II. Osman 1621'de Lehistan seferi sırasın-
da buradan geçerken bir kale, bir cami ve
bir hamam inşa ettirdi. 1067 (1657)
yılında kasabayı gören Evliya Çelebi kale-
nin IV. Murad döneminde 1044'te (1634-
35) yeniden yaptırıldığını bildirir (*Seyahat-
nâme*, V, 105). Ona göre Tuna kıyısındaki
bir kaya üstünde inşa edilen kalenin için-
de bir cami, bir hububat ambarı, bir ce-
behâne, Tuna'ya giden bir su yolu, 300 as-
ker için yetmiş hâne mevcuttu; Tuna isti-
kametine yönelik halde dizilmiş yirmi bü-
yük top (balyemez) vardı. Evliya Çelebi mu-
hafızların en başta gelen görevinin bu ke-
simi Kazaklar'ın akınlarına karşı savunmak
olduğunu yazar. Hatta kalede iken bir sa-
bah kırk altı Rus (Kazak) şaykasının çok
yaklaşıp saldırdığını, ancak askerlerin mu-
kavemeti ve büyük topların ateşi üzerine
Karadeniz'e kaçtığını ifade eder.

Tulça'daki iktisadî hayat ve ticaretle il-
gili olarak II. Selim devrine (1566-1574) ait
kanunnâmede bazı bilgiler yer alır. Yerli
mallarla komşu bölgelerden buraya gelen
mallar arasında at, eşek, kara siğir, siğir
gönü, koyun ve pastırma, ağaç (odun),
üzüm, un, tuz, balık, yapağı, şarap dikka-
ti çeker. Bu malların birçoğu komşu ha-
raçgüzâr Eflak'tan (bilhassa Braila / Berâil va-
sıtasıyla) ve Boğdan'dan (özellikle Galati / Ga-
laç vasıtasıyla) sevkediliyordu. Doğudan ge-
len mallar içinde kumaş, incir ve deve bu-
lunuyordu. Hem Kırım'a hem İstanbul'a
yakın bir Tuna iskelesi olduğundan köle ti-
careti de yapılıyordu. Tulça, İsakça (Sakçı)
ve Maçin'le birlikte bir tür ekonomik ünite
teşkil etmekteydi. Rûznâmçe defterleri bu
üç iskeleyi daima bir arada zikreder (BA,
KK, nr. 1772, s. 131).

1878 Berlin Kongresi kararları uyarın-
ca Kuzey Dobruca kesiminin Romanya'ya
verilmesi üzerine Tulça Osmanlı idaresin-
den çıktı. Buradaki bir kısım müslüman
ahali Osmanlı topraklarına göç etti. Günü-
müzde burası Tulcea idarî biriminin (Ju-

det) merkezidir. 2007 yılı resmî istatistik-
lerine göre Tulça şehrinin nüfusu 92.372
kişiydi. Bunun % 91'ini Romenler teşkil
ediyor, geri kalanları Lipovan Ruslar ve
Türkler oluşturuyordu. Tulça, Romanya'nın
başlıca balıkçılık merkezidir. Ayrıca balık
depolama ve konserve tesisleriyle dikkat
çeker. Balıkçılığın gelişiminin de bu şehirde to-
planmasını sağlamıştır. Şehirde Aziziye (Sul-
tan Abdülaziz) Camii (1863) yanında (bk.
AZİZİYE CAMİİ) Ortodoks katedral kilise-
si, Ermeni, Rus ve Katolik kiliseleri vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (M. Guboglu, *Croni-
ci turceşti privind Târile Române* içinde), Bucu-
reşti 1974, II, 112-113; Evliya Çelebi, *Seyahatnâ-
me*, V, 105-106; B. Cotovu, *Întemeierea și dez-
voltarea oraşului Tulcea*, Tulcea 1909, tür.yer.;
Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve
Hukukî Tahillleri*, İstanbul 1994, VII, 736-738;
M. Maxim, "Le régime juridique des chrétiens
dans les ports roumains sous l'administration
ottomane (XVIe-XVIIe siècles)", *Analele Univer-
sitații București. Istorie*, XXIX, Bucureşti 1980,
s. 85-89; a.mlf., "Teritoriul româneşti sub admi-
nistrație otomană în secolul al XVI-lea", *Revista
de Istorie*, XXXVI/8, Bucureşti 1983, s. 802-817;
XXXVI/9 (1983), s. 879-890; a.mlf., "Un tezaur
otoman din secolul al XVI-lea descoperit la Nal-
bant, jud. Tulcea", *Cercetări Numismatice*, VII,
Bucureşti 1996, s. 199-208; J. Hovári, "Customs
Registers of Tulcea, 1515-1517", *AOH*, XXXVIII/
1-2 (1984), s. 115-141.

MIHAI MAXIM

TULEKÂ

(الطلقاء)

Mekke'nin fethi sırasında
müslüman olan Kureyşliler'i ifade eden
bir terim.

Sözlükte "âzat edilmiş, serbest bırakıl-
mış" anlamındaki talîkin çoğulu olan tu-
lekâ kelimesi, Hz. Peygamber tarafından
Mekke'nin fethinde Kureyşliler'e hitaben
söylenmesinin ardından terim mânası ka-
zanmıştır. Mekke'ye giren Resûl-i Ekrem
kendilerine yapılacak muameleyi endişe
ile bekleyen Mekkeliler'e, "Size ne yapaca-
ğımı düşünüyorsunuz?" diye sormuş, on-
lar da, "Senden iyilik bekliyoruz, çünkü sen
hayırlı bir kardeşsin" cevabını verince, "Si-
ze Yûsuf'un kardeşlerine hitap ettiği gi-
bi hitap edeceğim" diyerek "Bugün sizler
azarlanıp kınanmayacaksınız; gidin, he-
piniz serbestsiniz" (tulekâ) buyurmuştur
(Taberî, II, 161).

Tulekâ kelimesinin geçtiği başka riva-
yetler de vardır. Taîf kuşatmasında Sakif
kabilesinin kölelerinden Ebû Bekre Nüfey'
b. Mesrûh efendilerinden kaçıp Hz. Pey-

gamber'e sığınmış ve müslüman olmuş-
tu. Sahipleri kendisini geri istediklerinde
Resûl-i Ekrem, "O Allah'ın ve resulünün
âzatlısıdır" (talîkullah ve talîku resûlillâh) de-
miştir (*Müsned*, IV, 168, 310). Kölelikten
âzat edilenler hakkında daha çok atîk (ço-
ğulu utekâ) kelimesi kullanıldığı halde Re-
sûlullah'ın burada talîki tercih etmesi, di-
ni uğrunda efendilerinden kaçmayı göze
alan kölenin gayretini takdir anlamı taşı-
maktadır. Hz. Peygamber'in Mekke'li sa-
vaş esirleri için tulekâ, Taîf'te esir alınan
Sakifliler için ise utekâ sözünü kullanma-
sından hareketle (a.g.e., IV, 363) bazı mü-
ellifler, bu iki kelime arasında bir farkın
bulduğunu ve talîkin atîke nazaran da-
ha üstün bir mertebe ifade ettiğini söy-
lemişlerdir (Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *en-Ni-
hâye*, III, 123). Bu yoruma göre Resûl-i Ek-
rem, hemşehrileri ve akrabaları için köle-
likten değil esaretten kurtuluşu anlatan
bir kelimeyi tercih etmiş olmaktadır. Tu-
leka günahkâr müminlerin âhiretteki du-
rumunu anlatma bağlamında da kullanıl-
mıştır. Nitekim hiçbir sâlih amel işlemedi-
ğinden cehennemde bir süre ceza çektik-
ten sonra Allah tarafından affedilen mü-
minler bazı rivayetlerde tuleka sıfatıyla
anılmıştır (İbn Ebû Hâtim, II, 221; Taberân-
î, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, IV, 52).

Sahâbe tabakası içinde tulekâ ayrı bir
grup olarak yer almıştır. Huneyn seferine
gidilirken orduda ensar ve muhacirler dı-
şında tulekânın da bulunduğu kaynaklar-
da özellikle belirtilmektedir (Buhârî, "Me-
ğâzi", 56; *Müsned*, III, 280). Ümmü Hâ-
nî'nin tulekâdan olması ve zamanında hic-
ret etmemesi sebebiyle, kendisini Hz. Pey-
gamber'le evlenmeye lâayık görmemesi de
(Tirmizî, "Tefsîr", 33/17) tulekânın ilk müs-
lümanlar, muhacirler ve ensar kadar fa-
ziletli kabul edilmediğini göstermektedir.
Bazı rivayetlere göre Hz. Ömer de halifelî-
ği döneminde tulekâyı diğerlerinden fark-
lı bir muameleye tâbi tutmuş, onları ma-
aşa bağlamadığı gibi kendilerini orduya
alıp sefere çıkmaya da zorlamamıştır (Fâ-
kihî, III, 74). Öte yandan müellefe-i kulûb
arasında yer aldığı bilinenlerin çoğu aynı
zamanda tulekâ kapsamına girdiğinden
iki terim birbiriyle ilişkili olup bazı kaynak-
larda müellefe-i kulûbdan sayılan tulekâ-
nın isimlerini topluca görmek mümkün-
dür (meselâ bk. İbn Hacer, VIII, 370). Yak-
laşık 2000 kişi olduğu kaydedilen tulekâ-
nın (İbn Kesîr, III, 377) önde gelenleri ara-
sında Ebû Süfyan ile oğulları Muâviye ve
Yezîd, Abdurrahman b. Semûre, Safvân
b. Ümeyye, Süheyl b. Amr, Hakîm b. Hi-
zâm, Attâb b. Esîd, Hişâm b. Velîd, Hu-